

ӘОЖ 911.52(574.5)

Ш.У. Лайсханов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: shah_394@mail.ru

Оңтүстік Қазақстан облысындағы Отырар ауданының агроландшафттарындағы табиғи-шаруашылық жүйелердің даму жағдайлары

Бұл мақалада Оңтүстік Қазақстан облысындағы Отырар ауданы аумағындағы агроландшафттардың қалыптасу жағдайлары қарастырылып, оларды жер бедеріне, топырақ пен өсімдік жамылғыларының типтеріне, су қорымен қамтамасыз етілу жағдайына және ауылшаруашылығында пайдаланудың мақсатына қарай 5 табиғи-шаруашылық белдемге бөлінді. Әр агроландшафттық белдемнің алып жатқан аумағы, олардың өзіндік ерекшеліктері көрсетіле отырып, статистикалық мәліметтер негізінде бұл аумақтардағы мал және егін шаруашылықтарының даму жағдайы қарастырылған. Сондай-ақ, бұл агроландшафттық белдемдерде қалыптасып отырған негізгі мәселелер және олармен күресу шаралары бойынша ұсыныстар келтірілген.

Түйін сөздер: Отырар ауданының агроландшафттары, агроландшафттық белдемдер, ауылшаруашылығы салаларының дамуы.

Sh.U. Layskhanov

Terms of the natural and economic systems development on agricultural landscapes of Otrar region of South Kazakhstan oblast

In the article discusses agricultural landscapes of Otrar region of South Kazakhstan oblast, their current state for use in agricultural development. Agrolandscapes of the study area were allocated to 5 natural-economic area on the physiographical characteristics and on the specifics of the crop. Also, the problems of development of animal husbandry and agriculture in these agro-landscape areas on the basis of statistic materials.

Key words: agricultural landscapes of Otrar region, agro-landscape areas, development of agriculture.

Ш.У. Лайсханов

Условия развития природно-хозяйственных систем в агроландшафтах Отрарского района Южно-Казахстанской области

В статье рассмотрены агроландшафты Отрарского района Южно-Казахстанской области, их современное состояние при использовании в целях развития сельского хозяйства. На агроландшафтах исследуемой территории было выделено 5 природно-хозяйственных зон по физико-географическими показателями и по особенностями ведения сельскохозяйственных культур. Изучены проблемы развития животноводства и земледелия в этих агроландшафтных зонах на основе статистических материалов.

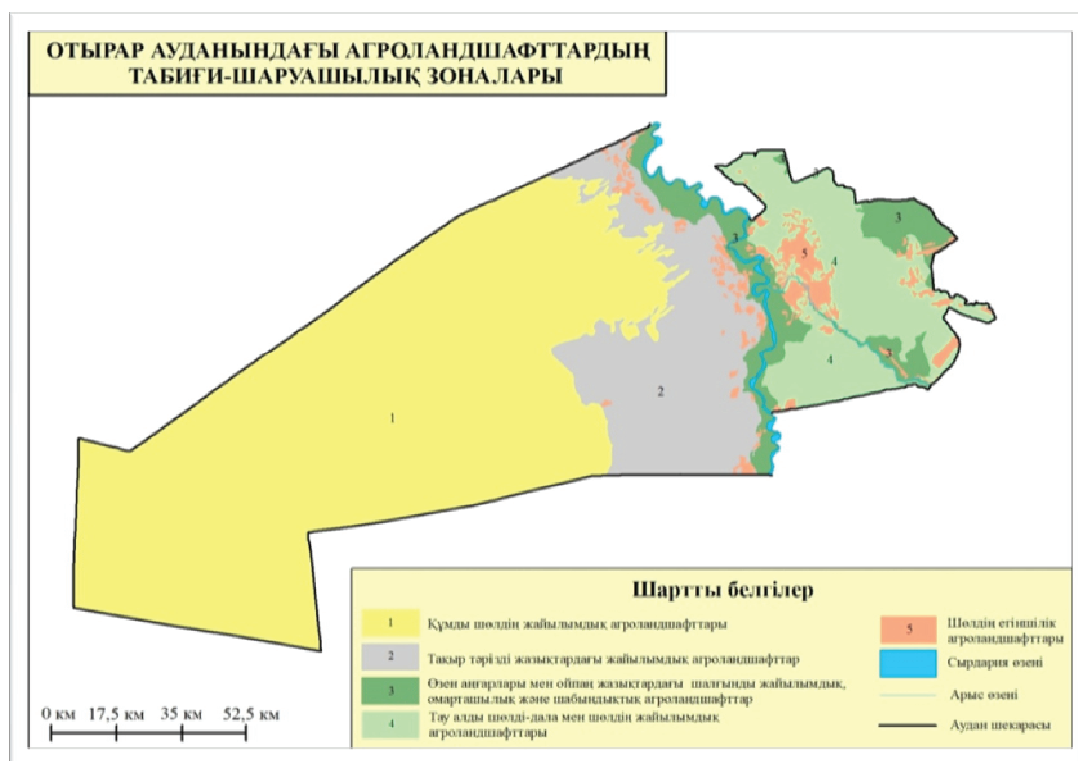
Ключевые слова: агроландшафты Отрарского района, агроландшафтные зоны, развитие сельскохозяйственной культуры.

Отырар ауданы – шөл белдемінде жайғысып, климаты жағынан шұғыл континентті болып келетін, ылғал мен жылудың көрсеткіштері бойынша – өте ыстық және өте құрғақ агроклиматтық ауданға жатады [1]. Жер бедерлері жазықты, шөлге тән жануарлары, топырағы мен өсімдік жамылғысы бар. Бұл аймақ Оңтүстік Қазақстан облысының құрамындағы аграрлы аудандардың бірі.

Ауданның аумағындағы агроландшафттардың қалыптасуына: климаттық жағдай, жер бедері, су қорлары, топырақ пен өсімдік жамылғылары және жануарлар дүниесімен қатар, тарихи-антропогендік факторлар да үлкен әсер

еткен. Нақтырақ айтсақ, ерте замандардан бері, Қызылқұм аймағы ірі мал жайылымы ретінде танылған. Құм ішінен сексеуілмен шегенделген терең құдықтар қазып, мал жайылымына айналдырған. Сондай-ақ, көне дәуірлерде, отырарлықтар ірі су жүйелерін салып, егіншілік кәсібін айтарлықтай дамытқанын тарихи зерттеу жұмыстары дәлелдеп отыр [2].

Отырар ауданының агроландшафттарын жер бедеріне, топырақ пен өсімдік жамылғыларының типтеріне, су қорымен қамтамасыз етілу жағдайына және ауылшаруашылығында пайдаланудың мақсатына қарай 5 табиғи-шаруашылық белдемге бөліп қарастыруға болады (сурет).

Сурет – Отырар ауданындағы агроландшафттардың табиғи-ауылшаруашылық белдемдерінің картасы

Қазіргі кезде, ауылшаруашылық өнімдеріне деген қажеттіліктің өсуіне байланысты, аудан аумағында әртүрлі антропогендік агроландшафттар қалыптасқан және бұл аумақтың табиғи ландшафттары ауылшаруашылығында кеңінен пайдаланылуда. Суретте көрсетілгендей, аудан аумағында мынадай агроландшафттар белдемдерін ажыратуға болады:

1 құмды шөлдің жайылымдық агроландшафттары;

2 тақыр тәрізді жазықтардағы жайылымдық агроландшафттар;

3 өзен аңғарлары мен ойпаң жазықтардағы шалғынды жайылымдық, омарташылық және шабындықтық агроландшафттар;

4 тау алды шөлді дала мен шөлдің жайылымдық агроландшафттары;

5 шөлді даланың егіншілік агроландшафттары.

Құмды шөлдің жайылымдық агроландшафттарында қой, ешкі және түйе шаруашылығын

дамыту бағыттарында пайдаланылатын, Сырдария өзенінің сол жағындағы құмды даланың аумағы жатады. Төбешікті, қырқалы-төбешікті, ұяшықты, қырқалы-ұяшықты, тегіс және шағыл құмдардағы ақ сексеуілді, жабайы қара бидай, қара сексеуілді, бұталы (жүзгін өсімдігі басым

болып келетін), рангілі, ақ жусанды, теріскенді және т.б. жайылымдар аудан аумағының 50%-ға жуығын алып жатыр [3]. Отырар ауданының қой, ешкі және түйе шаруашылықтары аталған жайылымдарға негізделе отырып, айтарлықтай деңгейде дамып жатыр (1-кесте).

1-кесте – Отырар ауданындағы мал санының 2009-2013 жылдардағы көрсеткіштері [4]

Малдардың түрлері	Мал санының көрсеткіштері, бас				
	2009 ж.	2010 ж.	2011 ж.	2012 ж.	2013 ж.
Ірі қара	34 064	36 387	36 577	37 602	35 511
Қой мен ешкі	280 553	303 158	308 928	305 466	252 287
Жылқы	11 525	11 804	12 580	13 678	11 422
Түйе	2 333	2 580	3 037	3 450	3 872

Кестеде келтірілген мәліметтерге жүгінсек, қой және ешкі саны 2009 жылдан бастап, 2011 жылға дейін 10,1-ға жоғарылап, 308928 басты құраған ал, 2013 жылға қарай бұл көрсеткіш 18,4 %-ға азайып, 252287 бас малды құрады. Түйе шаруашылығы жыл сайын бір қалыпты дамып, 2009-2013 жылдары аралығында олардың саны 2333-тен 3872-ге дейін өскен.

Құмды шөлдің жайылымдық агроландшафттарының негізгі шешілетін мәселелеріне – жайылымдарды пайдалану жүйесінің сақталмауының салдарынан жайылымдардың деградацияға ұшырауы және мал азықтық маңыздылығы жоғары өсімдіктердің сиреп кетуі жатады.

1. Тақыр тәрізді жазықтардағы жайылымдық агроландшафттарға Сырдария өзенінің сол жағалауындағы ежелгі аллювиалды жазықтарда тақыр тәрізді, тақыр тәрізді-сортаңдау сазды және саздақты-құба-сортаң топырақтарта жайғасқан жерлердегі тұран жусанды, дермене жусанды, боз жусанды, бұйырғұнды, тасбұйырғұнды, керуікті, изенді, бір жылдық соранды, каспийлік сорқанбақты, қара сексеуілді, торғайотты жайылымдарды қамтиды [3]. Бұл жайылымдық агроландшафттар құмды шөлдің агроландшафттар мен шалғынды жайылымдық, омарташылық және шабындықтық агроландшафттар белдемінің аралығында орналасқандықтан, өтпелі мәнге ие болады. Бұл белдемде төрт түлік малдың барлық түрлерін жаюға толық мүмкіндік бар. Тек қана, жайылымдар ұтымды пайдаланылса болғаны.

Бұл ландшафттар белдемінің басты мәселесіне – өсімдік жамылғысының жұтаңдануы мен

климаттық жағдайдың қаталдығымен тікелей байланысты болып отырған, тақырлау жерлердің көлемінің ұлғаюы жатады.

2. Шалғынды жайылымдық және шабындықтық агроландшафттары Сырдария, Арыс және Бөген өзендерінің аңғарларындағы, уақытша ағатын өзендердің арнасы мен жағалауларындағы, каналдардың бойындағы, сонымен қатар, ойпаң жерлерде жайғасқан жайылма шалғындың тұзданған сазды, тұзданған құба, тұзданған қабаттас және әртүрлі дәрежеде тұзданған шалғынды-сұрғылт топырақтарындағы өскен қамысты, қияқты, ажырықты, жантақты, дәнді, бидайықты және галофитті өсімдіктер басым болып келетін шабындықтар мен жайылымдарды қамтиды. Аудан бойынша шабылатын пішеннің барлығы, дерлік, осы агроландшафттар аумағына тиесілі [3]. Омарта шаруашылығы және ірі қара мен жылқы шаруашылықтарының дамуындағы осы агроландшафттардың маңыздылығы өте жоғары. Себебі, бұлар – шабындықпен қатар жайылым ретінде де кеңінен қолданылады. Бірақ, қыс пен көктем мезгілдерінде, өзен жайылмаларының суға толуына байланысты, жайылымдарды кеңінен пайдалануға кедергі келтіреді.

Статистикалық мәліметтер бойынша, сиыр мен жылқы саны 2012 жылға дейін бірқалыпты өссе, 2013 жылы төмендеп кеткендігін байқаймыз. Ал, 2013 жылы 2012 жылмен салыстырғанда, ірі қара – 5,5%-ға, ал, жылқы саны – 16,5%-ға төмендеп кеткен.

Соңғы жылдардағы қой және ешкі, ірі қара және жылқы шаруашылықтарындағы қалыптас-

қан бұл дағдарыс малшаруашылық саласындағы жағдайды жақсартуға бағытталған мемлекеттік бағдарламалар тиімсіз жүзеге асырылып отырғандығының кепілі. Яғни, негізгі мәселе орындалудың сапасыздығы мен тиісті ұйымдастыру базасының жоқтығында болып отыр.

Антропогендік қысымның күшеюі және топырақтың тұздануы бұл агроландшафттардың өзекті мәселесіне айналған. Әсіресе, дәнді және бидайықты шабындықтарға есепсіз мал жаю және олардың жаппай шабылуы, мұндағы өсімдіктердің сиреуіне және мал азықтық құндылығының төмен болып келетін жантақ және сораң өсімдіктердің көбеюіне алып келуде.

3 Тау алды шөлді дала мен шөлдің жайылымдық агроландшафттарына Сырдария өзенінің оң жағындағы жазықтардың, Арыс және Бөген өзендері аңғарларының, өзенаралық жазықтарының кәдімгі сұрғылт-саздақты, кәдімгі ашық-сұрғылт, сұр-құба саздақты, ашық-сұрғылт сортаң, құмды және құмдауытты жерлердегі ашық-сұр тұзданған саздақты, шалғынды-ашық сұр тұзданған саздақты, шалғынды сортаңдар, кәдімгі сортаңдар жайғасқан жерлеріндегі бүр-

лі сарсазан, эфемерлі, бұталы жусанды, тұран жусанды, дермене жусанды, ақ жусанды, боз жусанды, кереуікті, изенді, бір жылдық сораңды, каспийлік сорқаңбақты, тасбұйырғұнды, торғайотты жайылымдарды қамтиды [3]. Бұл аумақтың жайылымдарына төрт түлік малдың барлық түрлерін жаюға болады. Қой мен түйені шөлді құмдардағы өсімдік жамылғысының сиреуіне байланысты жаз және күз мезгілдерінде, ал жылқы мен сиырды өзен аңғарларын судың басуына байланысты қыс және көктем мезгілдерінде осы жерлердегі жайылымдарға жіберуі тиімді болады. Бірақ, бұл агроландшафттардағы жусанды жайылымдар деградацияға ұшырай бастағаны байқалуда. Сондықтан, бұларға бейімделген малшаруашылығының жүйесін түбегейлі жетілдіру қажет.

Егіншілікке арналған агроландшафттар суармалы жағдайдағы әртүрлі дәрежеде тұзданған сұрғылт, шалғын-сұрғылт және т.б. топырақтар жайғасқан жерлерді қамтиды. Мұнда ауылшаруашылық дақылдарының бірнеше түрі өседі. Олардағы егістіктік көлем мен өндірістік ауқымы төмендегі кестелерде (2, 3-кестелер) көрсетілген.

2-кесте – Отырар ауданындағы мәдени дақылдарға арналғын 2009-2013 жылдар аралығындағы егістік көлемі [4].

Мәдени дақылдардың атаулары	Егістік көлемдері, га				
	2009 ж.	2010 ж.	2011 ж.	2012 ж.	2013 ж.
Дәнді және дәнді-бұршақты дақылдар (дәнге арналған жүгеріні қосқанда)	3769	6 740	7995	5 223	3 719
Бидай	631	370	701	70	-
Дәнге арналған жүгері	2 622	5 109	6 803	4 541	3 382
Күнбағыс	146	287	236	79	39
Картоп	115	203	181	123	78
Ашық жердегі көкөністер	500	790	489	524	607
Бақшалық дақылдар	728	1035	1 230	2 048	2 035
Көп жылдық шөптер	6092	7409	5 926	8 164	7 807
Бір жылдық шөптер	-	-	-	-	86
Жеміс-жидек екпелері	81	98	153	153	87
Жүзімдік	79	58	72	72	81
Шитті-мақта	257	522	1006	130	30
Барлығы	12 111	16 990	17 098	16 290	14 400

2, 3-кестелерде көрсетілген мәліметтерді пайдалана отырып, Отырар ауданындағы егін шаруашылығының даму жағдайына баға беруімізге болады. Яғни, егін шаруашылығындағы оң өзгерістерді көкөніс, жүзімдік және бақша дақылдары салаларынан байқауға болады. Бұл шаруашылықтардың егістік көлемі де, өндіріс көлемі де жыл сайын өсіп отырған. Оның себебі ретінде, соңғы жылдардағы осы дақыл-

дарға деген сұраныстарың жоғарылауы мен субсидия көлемінің өсуімен түсіндіріледі, ал, дәнді дақылдар мен техникалық дақылдардың егістік көлемі мен өндіріс көлемі керісінше, төмендеп барады. Мысалы, шитті мақтаның егістік көлемі 2009-2013 ж. аралығында 8 есе төмендесе, бидай дақылы 2013 жылы мүлдем егілмеген. Бұл өнімдердің өзіндік құнының жоғарылауы және шаруалардың анағұрлым пай-

да әкелетін дақылдарды егуге ден қоя бастауы сияқты мәселелер дәнді және техникалық дақылдардың ауылшаруашылығындағы үлесінің төмендеуіне себеп болды. Егін шаруашы-

лығында туындаған мәселелердің ішіндегі ең өзекті екі мәселені атауға болады: біріншісіне – су қорының жетіспеуі, екіншісіне – топырақтың тұздануы жатады.

3-кесте – Отырар ауданының 2009-2013 жылдардағы егін шаруашылығы өнімдерін өндіру көрсеткіштері [4].

Мәдени дақылдардың атаулары	Өндіріс көлемі, тонна				
	2009 ж.	2010 ж.	2011 ж.	2012 ж.	2013 ж.
Дәнді және дәнді-бұршақты дақылдар (дәнге арналған жүгеріні қосқанда)	10141	24372	23929	19621	14704
Бидай	790	126	356	71	-
Дәнге арналған жүгері	8618	22812	22877	18582	14258
Күнбағыс	227	420	215	115	54
Картоп	872	1719	1470	906	626
Ашық жердегі көкөністер	4673	8192	5015	6765	7076
Бақшалық дақылдар	6679	15215	12284	27399	26721
Пішенге арналған көп жылдық шөптер	44081	47901	44709	54192	59557
Жеміс-жидек екпелері	202	220	206	317	228
Жүзімдік	19	96	48	269	45
Шитті-мақта	475	633	1632	254	80
Барлығы	76777	121706	108433	132799	123349

Жоғарыда аталған 5 агроландшафттық аумақтар бойынша келтірілген өзекті мәселелер, бұлардың тұрақтылығының сақталмауына және олардың деградацияға ұшырауына алып келуде. Антропогендік қысымның күшеюіне байланысты, аумақтық агроландшафттар өздігінен қалпына келу қабілетінен айрылған. Сондықтан, экожүйе тұрақтылығының сақталуын қадағалап және реттеп отыру қажет.

Отырар ауданының агроландшафттарында туындаған мәселелерді шешу үшін мына шараларды жүзеге асыру қажет деп есептейміз:

- құмдардың жылжуын тоқтататын өсімдіктерді егуді қолға алу;
- жайылымның сыйымдылығын анықтау арқылы ауыспалы жайылым жүйесін енгізу;
- шабындықтардың сумен қамтамасыз етілуін қадағалау;

– сумен қамтамасыз ету жүйесін жақсарту және суды үнемдейтін технологияларды қолдану;

- топырақ асты суларын реттейтін кәріздерді қалпына келтіру;
- егістік жерлердің мелиорациялық жағдайын жақсарту.

Еліміздің ауылшаруашық өндірісін жыл сайын ұлғайтуға бағытталған жоспарлардың алдағы уақытта, агроландшафттарға түсетін антропогендік қысымдардың күшейе түсуіне алып келетіні анық. Сондықтан, туындаған мәселелерді дер кезінде шешіп отырған жөн.

Қорыта келгенде, Отырар ауданының 5 агроландшафттарындағы табиғи-ауылшаруашылық жүйелерінің тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін экожүйесіндегі кездесетін мәселелерді шешу қажет.

Әдебиеттер

1. Агроклиматические ресурсы Чимкентской области Казахской ССР. – Л.: Гидрометеоздат, 1979. – С. 6-17.
2. ОТЫРАР. Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. – Б. 298-299.
3. Агенство Республики Казахстан по управлению земельными ресурсами: Комплексное изыскательское отделение дочернее государственное предприятие КИО НИЦзем Природные кормовые угодья Отырарского района Южно-Казахстанской области Республики Казахстан (очерк). – Алматы, 2011. – С. 26-73.
4. Оңтүстік Қазақстан облысының Статистика департаменті 2009-2013 жылдардағы Оңтүстік Қазақстан облысының ауыл, орман және балық шаруашылығы (статистикалық жинақ). – Шымкент, 2014. – 24-113 б.

References

- 1 Agroklimaticheskie resursy Chimkentskoj oblasti Kazahskoj SSR. – L.: Gidrometeoizdat, 1979. – S. 6-17.
- 2 ОТЫРАР. Jenciklopedija. – Almaty: «Arys» baspasy, 2005. – B. 298-299.
- 3 Agenstvo Respubliki Kazahstan po upravleniju zemel'nyimi resursami: Kompleksnoe izyskatel'skoe otdelenie dochernee gosudarstvennoe predpriyatje KIO NICzem Prirodnye kormovye ugod'ja Otyrarskogo rajona Juzhno-Kazahstanskoj oblasti Respubliki Kazahstan (oherk) – Almaty, 2011. – S. 26-73.
- 4 Ontustik Kazakstan oblysynyn Statistika departamenti 2009-2013 zhyldardagy Ontustik Kazakstan oblysynyn auyl, orman zhane balyk sharuashylygy (statistikalyk zhinak). – Shymkent, 2014. – 24-113 б.